

ARTIKELEN

De fiets van Hare Majesteit

Over nationale habitus en sociologische vergelijking*

Giseline Kuipers

'De volgende dag ging er niemand dood.' Zo luidt de eerste zin van Het verzuim van de dood, een roman van de Portugese Nobelprijswinnaar José Saramago. In een niet nader genoemd land sterft niemand meer met ingang van 1 januari, twaalf uur middernacht. Aanvankelijk is er euforie: in het hele land wordt de nationale vlag uitgehangen. Maar al snel volgen problemen. De kerk ziet haar belangrijkste troef verdwijnen. Begrafenisondernemers raken zonder werk. Ziekenhuizen en verpleeghuizen lopen vol. En overal in het land blijven mensen die onder normale omstandigheden waren gestorven – zieken, ouderen, slachtoffers van ongevallen – in leven. Al snel ontstaat in het 'land waar niet wordt gestorven' een nieuwe, clandestiene vorm van grensverkeer. De constante aanwas van mensen in een toestand tussen leven en dood leidt tot gewetensnood over de 'ongestorvenen'. Steeds meer mensen brengen hun geliefden en familieleden naar de grens. Bij het passeren van de grens sterven deze mensen prompt. Want in het buitenland wordt nog wel gestorven.

Het uitgangspunt van deze roman – een tijdelijk verzuim van de dood – is ongerijmd genoeg. Maar wat mij het meest trof was dat de dood ophoudt bij de landsgrens: een door mensen bedachte streep over het aardoppervlak – met ingang van een even arbitrair, alleen voor mensen betekenisvol moment. Zelfs in het fantastische universum van Saramago is dit uitzonderlijk ongerijmd. Door mensen gemaakte grenzen bepalen veel. Maar toch zeker niet de dood – ons onvermijdelijke, biologische, lot dat wij delen met alle levende wezens.

In onze steeds meer door mensen gevormde wereld houden veel dingen op bij de landsgrenzen. Taal. Bewegwijzering. Winkelketens. De kleuren van de trein. Fietspaden. Het uniform van de agent, de soldaat, de postbode, de rechter. Academische rituelen. Televisiezenders. Telefoonnetwerken. Allemaal zaken die zijn ingebed in instituties als de overheid, het onderwijs, een kabelbedrijf of een winkelconglomeraat – nationale instituties waarvan het regime stopt bij de grens.

* Deze tekst is een licht bewerkte versie van mijn oratie, uitgesproken op 11 juni 2010 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, in het kader van de aanvaarding van de Eliasleerstoel voor de sociologie van langetermijnprocessen. Ik ben veel dank verschuldigd aan Stef Aupers, Marcel Hoogenboom, Jeroen de Kloet, Willem de Koster, Wendelmoet Kuipers, Tonny Krijnen, Don Weenink en Peter Zuithoff voor hun uitvoerige commentaar op eerdere versies van deze tekst.

Tabel 1: % van vervoerbewegingen per vervoermiddel

	Fiets	Voet	OV
Nederland	25	22	5
Denemarken	15	16	8
Duitsland	9	23	8
Zweden	9	23	11
Belgie	8	16	6
Zwitserland	5	12	45
Oostenrijk	4	21	17
Frankrijk	3	19	8
Verenigd Koninkrijk	2	24	9
Ierland	2	13	11
Canada	1	7	11
Australie	1	5	7
Verenigde Staten	1	9	2
Spanje	0	35	12

Bron: Bassett et al 2008: 799

Maar er zijn ook dingen die ophouden bij de grens zonder directe ingreep van overheden of bedrijven. Zo vind je overal in Nederland – bijvoorbeeld bij elk Nederlands station – eindeloze rijen en stapels fietsen, vaak in erbarmelijke toestand. Zo gauw je de grens oversteekt zie je deze niet meer. Dit is geen door overheden of bedrijven opgelegd regime. De fiets, als dagelijks vervoermiddel voor niet alleen studenten of milieubewuste types, maar ook voor mannen in pakken, voor de minister en zelfs voor de koningin, stopt bij de Nederlandse grens.

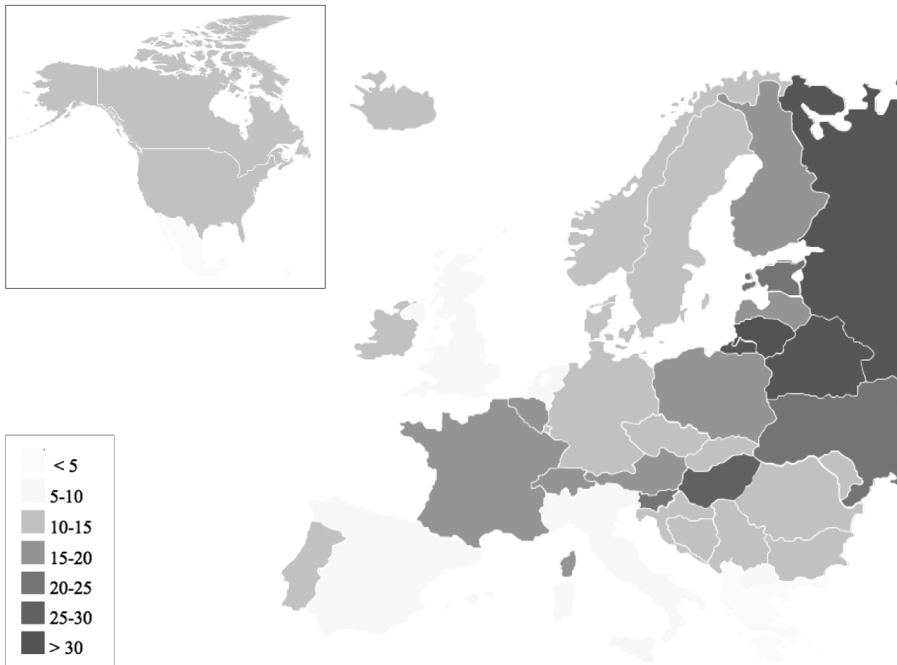
Dat is waar dit artikel over gaat: hoe het komt dat dingen anders zijn aan de andere kant van de landsgrenzen? Hoe valt dat sociologisch te verklaren? En wat betekent het als je landen met elkaar vergelijkt? Wat vergelijken wij dan precies? En hoe bestendig is dit nationale patroon?

Want al is Saramago's verhaal ongerijmd, veel dingen zijn *echt anders* aan de andere kant van de grens. Ook nu er meestal geen slagboom meer is met een douanier ernaast.

Allereerst de fiets. Er is niet veel statistiek over fietsen, maar we weten dit: in Nederland gebeurt een veel groter deel van de verplaatsingen per fiets dan in buurlanden. Dus voor wie daaraan twijfelde: die fietsen op stations zijn een fysieke neerslag van echt gedrag.

Er is een klassiek sociologisch voorbeeld waaruit blijkt dat zelfs de dood zich wel *iets* aantrekt van landsgrenzen: zelfmoord. Ik beperk me hier tot Europa en Noord-Amerika, omdat nationale verschillen, gezien de overeenkomsten in welvaartsniveau, politiek systeem, en levensstijl, vooral daar frappant zijn. Sociologen weten sinds Durkheim (1979) dat zelfs de allerindividueelste keuze die mensen kunnen maken varieert tussen sociale omgevingen. Zelfs landen die dicht bij

Figuur 1 Zelfmoordcijfer per 100.000 inwoners.

Bron: World Health Organization 2010.

elkaar liggen en behoorlijk op elkaar lijken, laten soms opvallende verschillen zien in zelfmoordcijfers. Zo fietsen ze in Denemarken bijna evenveel als wij, maar zijn ze een stuk suïcidaler.

Maar ook geluk verloopt – deels – volgens nationale patronen, zoals blijkt uit het onderzoek van Ruut Veenhoven (1999, 2006). Het gaat hier uiteraard om gemiddelden. Elk land heeft zijn diepgelukkige en diepongelukkige mensen. Maar de verschillen zijn zodanig dat we moeten concluderen dat aan de andere kant van de grens mensen gemiddeld gelukkiger of ongelukkiger zijn. Zowel onze zuider- als oosterburen zijn gemiddeld al een stukje ongelukkiger dan wij. Maar in Denemarken zijn ze dan weer gelukkiger.

Mijn laatste voorbeeld laat zien dat nationaliteit zelfs invloed heeft tot op het niveau van het lichaam: het percentage van de bevolking met overgewicht. Ook dit verschilt sterk per land. Het lage Nederlandse percentage wordt trouwens vaak in verband gebracht met het vele fietsen (Bassett et al., 2008). Ons lichaam lijkt eerder natuur dan cultuur. De vorm die het aanneemt – zoals iedereen weet die ooit op dieet is geweest of een sportschool heeft bezocht – onttrekt zich goeddeels aan bewuste sturing. Zo diep grijpt nationale omgeving in ons wezen in. Tot in ons lichaam.

Figuur 2 Gemiddelde beoordeling van geluk. Per land, op schaal van 1 tot 10.

Bron: Veenhoven 2010.

Zulke cijfers spreken tot de verbeelding. Je kunt er lang naar kijken, en prettig over speculeren. Nederlander zijn helpt hierbij, want Nederland komt goed voor de dag: we zijn gelukkig, dun en weinig suïcidaal en we fietsen veel. Zulke cijfers zetten meteen een proces van identificatie op gang: hoe doen ‘wij’ het? Superioriteitsgevoel speelt hierbij zeker een rol. Kijk eens: ‘Wij’ doen het beter dan de Belgen, de Duitsers. Kijk die Amerikanen met hun obesitas en hun auto’s.

Aan de andere kant roepen zulke statistieken ongemak op. Het idee van ‘volksaard’ of ‘nationaal karakter’ vinden we niet helemaal prettig (Wilterdink, 1994). Nationalisme is sinds de Tweede Wereldoorlog in een kwade reuk komen te staan. Alle uitingen van superioriteit, nationaal of anderszins, gelden tegenwoordig als verdacht. Het idee van ‘nationaal karakter’ botst bovendien met ons individualistische ethos: we zijn ons eigen individu, uniek en autonoom, niet het product van een natie.

Nu is ‘volksaard’ of ‘karakter’ misschien niet het juiste woord. Alsof nationale trekken zich vooral uiten op het terrein van ‘karaktereigenschappen’. Een betere term is ‘nationale habitus’. Dit begrip heeft de afgelopen decennia opgang gemaakt in de sociale wetenschappen via het werk van de Franse socioloog Bourdieu (1979, 1989), maar werd al eerder gebruikt door Norbert Elias (2001, 2003).

‘Habitus’ – afgeleid van het woord voor gewoonte – duidt op aangeleerde praktijken, gebruiken, gevoelens en standaarden die zozeer deel van ons zelf zijn

Figuur 3 Percentage van de bevolking met overgewicht.

Bron: World Bank 2010.

geworden dat ze vanzelfsprekend en natuurlijk voelen. Habitus is onze cultureel en sociaal bepaalde ‘tweede natuur’. Wat we ons eigen maken als lid van een samenleving, met een bepaalde sociale positie, raakt ingesleten in ons lichaam, en wordt ons *zelf*. Dit zie je bij humor. Wat we grappig vinden is sterk sociaal gevormd. Maar ons gevoel voor humor voelt heel ‘eigen’, en uit zich in een directe, lichamelijke, bijna mechanische reactie: lachen (Kuipers, 2001, 2006a). Eenzelfde ingesletenheid zie je in het gemak waarmee Nederlanders zich per fiets bewegen door het drukke verkeer. Dat dit niet vanzelfsprekend is zie je pas als je een Ander ziet die dit gemak niet heeft, zoals de toeristen op hun huurfietsen in het Amsterdamse verkeer.

Habitus is gestolde, in het lichaam neergeslagen geschiedenis. Onze persoonlijke geschiedenis, die op haar beurt gevormd is door de geschiedenis van de samenleving waarvan we deel uitmaken. Deze grotere geschiedenis bepaalt de ‘grondtonen’ van onze individuele geschiedenis. Zo wordt ons ‘zelf’, ons vanzelfsprekende maar aangeleerde gedrag, deels bepaald door het land waarin we opgegroeid zijn.

Tot voor kort hield veel sociaalwetenschappelijk onderzoek óók op bij de grens. Onderzoekers beperkten hun gegevensverzameling vanzelfsprekend tot één

– meestal hun eigen – land. Tegenwoordig is vergelijkend onderzoek de norm.¹ Dat ‘vergelijkend’ automatisch betekent ‘landenvergelijkend’ onderstreept de vanzelfsprekendheid van de natiestaat. Ieder onderzoek vergelijkt dingen. ‘Land’ is blijkbaar een speciale categorie, die andere overstijgt – een kader waarbinnen al het andere vorm krijgt.

Landenvergelijking is ook een van de pijlers van de processociologie – naast de langetermijnontwikkelingen die in mijn leeropdracht staan (Elias, 2001, 2003; Mennell, 2007; De Swaan, 1989, 2002; Wouters, 1990, 2008). Moderne westerse landen lijken op elkaar, en hebben in veel opzichten dezelfde processen doorgemaakt. Maar toch zijn ze allemaal net anders. Vergelijking kan daardoor de werking van sociale processen en mechanismen blootleggen.

Nationale verschillen zijn een neerslag van relaties tussen sociale groepen en velden; en daardoor constant in verandering. Vergelijkend onderzoek heeft meestal weinig oog voor het proceskarakter van nationale verschillen: het is vaak statistisch en atomistisch. ‘Land’ is een kolom in een tabel, een ‘factor’ die effect heeft op individuen – hoewel die individuen natuurlijk samen dat land vormen.² Of ‘land’ wordt te makkelijk vertaald als beleidscontext of institutionele setting – met ‘land’ bedoelen onderzoekers dan eigenlijk ‘staat’.³ Maar nationale achtergrond is een bundeling van factoren en processen, die op elkaar inwerken en op allerlei manieren met elkaar samenhangen.

Bovendien gebruikt veel vergelijkend onderzoek het land als eenheid van analyse zonder te kijken of dat terecht is. Neem de plaatjes hierboven. Het is goed mogelijk dat het grotere ongeluk en de hogere zelfmoordpercentages van Belgen en Duitsers helemaal niet liggen aan het ‘land’ Duitsland of België, maar dat het bijvoorbeeld een middeling betreft van het verschil tussen Vlamingen en Walen, Ossi’s en Wessi’s. Als je land neemt als eenheid van analyse komt er vaak een

- 1 Zeker in Nederland is vergelijkend onderzoek op dit moment de norm in sociologisch onderzoek. Daaraan liggen niet alleen puur wetenschappelijke overwegingen ten grondslag. Door de toegenomen internationalisering is het steeds belangrijker geworden om internationaal (dat wil zeggen, in het Engels) te publiceren, en artikelen die alleen over Nederland gaan zijn relatief moeilijk te publiceren. Vergelijking met andere landen is praktisch de enige manier om Nederlandse data publiceerbaar te maken. Daarnaast speelt ook de toegenomen beschikbaarheid van goede internationale datasets een rol – en het is wellicht geen toeval dat Nederlandse onderzoekers vaak nauw betrokken zijn bij het samenstellen en beheren van dergelijke datasets.
- 2 Vooral in statistische (regressie)modellen is het moeilijk om land anders te benaderen dan als ‘factor’ met ‘invloed’ op de andere variabelen, omdat deze modellen een duidelijke scheiding vereisen tussen afhankelijke en onafhankelijke variabelen, wat vaak ook (in elk geval impliciet) causaliteit lijkt te veronderstellen. Overigens: met de opkomst van multilevelmodellen is het mogelijk geworden om nationale context op een subtielere manier statistisch te benaderen.
- 3 Deze praktijk is, zoals te verwachten, het gebruikelijkst in velden waarin beleid een belangrijke rol speelt, zoals de studie van verzorgingsarrangementen, onderwijssociologie en migratieonderzoek, en bijvoorbeeld ook onderzoek naar arbeidsparticipatie van vrouwen. Dergelijke institutionele verklaringen hebben vaak grote verklaringskracht, juist in deze velden. Echter, hierdoor wordt vaak het zicht ontnomen op andere mogelijke verklaringen, zoals culturele factoren, en worden overeenkomsten tussen landen met verschillende beleidstradities minder zichtbaar. Bovendien wordt de vraag waar institutionele arrangementen vandaan komen vaak niet gesteld.

landeffect uit, maar dat wil niet zeggen dat je bewijst dat 'land' ook de bepalende factor is.⁴

Deze gebrekkige conceptualisering van 'land' of 'nationale achtergrond' is problematisch, maar niet onbegrijpelijk. Ik heb de laatste jaren veel vergelijkend onderzoek gedaan: naar humor in Nederland en de Verenigde Staten (Kuipers, 2001, 2006a), naar televisie in Nederland, Polen, Italië en Frankrijk (Kuipers, in druk), met Rotterdamse collega's naar kunstverslaggeving in Nederland, de VS, Frankrijk en Duitsland (Janssen, Kuipers & Verboord, 2008), met Jeroen de Kloet in een internationaal team naar *The Lord of the Rings* (De Kloet & Kuipers, 2007; Kuipers & De Kloet 2009) en binnenkort, met een nieuw team, naar schoonheid in Nederland, Frankrijk, Italië, Polen, het Verenigd Koninkrijk en Turkije.

Als, zoals in deze onderzoeken, 'landen' niet alleen tabellen zijn in databases, maar interviews, archiefmaterialen, jaarverslagen, etnografische observaties verzameld in meerdere landen wordt de vraag wát het is dat je vergelijkt nog prangender. Landenvergelijking lijkt op een constante *Gestalt*-verschuiving, waarbij hetzelfde plaatje steeds iets anders voor lijkt te stellen en het steeds maar niet lukt om de verschillende voorstellingen – de eend of het konijn, de vaas of de gezichten, het knappe jonge meisje of de oude vrouw met de kromme neus – tegelijk te zien. Ja! alle Fransen hebben iets met elkaar gemeen! Of nee! Het is toch leeftijd waar het allemaal om draait. Of klasse! Of nee! Het is zo individueel dat er niks over te zeggen is! Of het ligt allemaal aan de structuur van het veld, niet het land! Of wacht – alle Europeanen lijken toch erg op elkaar, in vergelijking met de Amerikanen.

Deels is dit proces van constante verschuiving inherent aan het doen van onderzoek. Door steeds weer contrasteren, zoeken naar overeenkomsten en verschillen, kom je tot generalisaties en patronen. Maar het is vooral ook een conceptueel probleem. Er zijn weinig theoretische kaders die ons helpen begrijpen wat nationaal verschil is. Ofwel 'land' wordt staat. Of landen worden een soort 'psychologische profielen' die weliswaar inzichtelijk zijn, en evocatief, maar eerder een classificatie dan een theorie.⁵ Of, en dat gebeurt opvallend vaak, degelijke wetenschappers vervallen bij de interpretatie van nationale verschillen plotseling in koeien van culturele clichés. De Nederlandse strijd tegen het water. Het eilandkarakter van het Verenigd Koninkrijk. De Amerikaanse pioniersmentaliteit. Het calvinisme. Slavisch fatalisme.⁶

Verstopt in het idee van vergelijking zit het idee dat er 'iets' in landen is dat maakt dat de inwoners ervan iets gemeen hebben, tot op het individuele niveau. Maar wat dat 'iets' is, hoe dat 'iets' dan komt en of dat 'iets' in verschillende landen hetzelfde werkt blijft in het ongewisse.

4 Dit wordt vaak aangeduid als 'methodologisch nationalisme', zie Wimmer & Glick Schiller (2002) en Beck & Sznaider (2010).

5 Ik doel hier met name op het breed geciteerde werk van Hofstede (2001). Zie ook McSweeney (2002).

6 Waar de vorige euvels vooral voorkomen bij meer kwantitatief en hypothesetoetsend onderzoek, is dit terugrijpen op essentialistisch-culturele verklaringen vooral een valkuil voor interpretatieve en kwalitatieve onderzoekers, voor meer theoretische uitweidingen en meer in het algemeen voor de sociologen van het grotere gebaar.

De processociologische benadering heeft mij geleerd dat je, voordat je vraagt *wat* iets is, altijd eerst de vraag kan, zelfs móet, stellen *hoe iets zo gekomen is*. Vanuit dit perspectief verschuift de vraag over nationale habitus. Niet: wat is nationale habitus? Of: wat is de nationale habitus van land A, B en C? Maar: welke processen maken dat mensen in een bepaald land op elkaar gaan lijken? Onder welke omstandigheden ontstaat zo'n nationale 'grondtoon' in gedrag, instituties, standaarden? Immers, landenvergelijking is alleen zinvol als je ervan uitgaat dat mensen binnen een land gemiddeld genomen meer gemeen hebben dan tússten landen.

Zo'n dynamische benadering opent ook de weg voor de constatering dat nationale gelijkheid niet een eeuwigdurend, onveranderlijk feit is. Er zijn momenten van veel en misschien ook van minder nationale habitus – momenten dat andere vormende processen belangrijker worden. Na een lange periode van groeiende gelijkheid binnen landen lijkt de ontwikkeling in veel landen nu te gaan in de richting van 'minder nationale habitus'.

Wat zijn dan deze processen die bijdragen aan de vorming van nationale habitus? In dit artikel onderscheid ik er vier, die zeker in Europa en Noord-Amerika een centrale rol hebben gespeeld.

Het eerste proces is: toenemende interdependentie (Elias, 2001, 2005). Sinds de late middeleeuwen zijn mensen deel gaan uitmaken van steeds grotere sociale eenheden – van dorp naar regio naar natiestaat. Deze groeiende afhankelijkheid betekende dat mensen steeds meer rekening met elkaar hielden, zich meer met elkaar gingen identificeren en: zich meer aan elkaar aanpasten. Door wederzijdse aanpassing en identificatie gingen mensen meer op elkaar lijken – ook mensen uit verschillende klassen en standen binnen een land.⁷

Tegelijk nam ook – en dat is het tweede proces – de dichtheid van dit vlechtwerk toe: mensen werden op meer manieren met elkaar verbonden. Dat uit zich in een 'stapeling van instituties'. Met de vorming van nationale staten kwamen er steeds meer instituties met directe invloed op het leven van mensen, die allemaal ophielden bij de nationale grens. Eerst instituties direct verbonden met het belasting- en geweldsmonopolie: het leger, justitie, recht (Tilly, 1992; Weber, 1920; Weber, 1977; cf. Steinmetz, 1999). Maar de reikwijdte van deze staatsinstituties breidde zich uit: onderwijs, zorg, sociale zekerheid, media (Hoogenboom, 2004; De Swaan, 1989; Te Velde, 1992). Organisaties die niet gebonden waren aan de staat hielden zich steeds meer aan dezelfde geografische begrenzing – fabrikanten, win-

7 Dit proces van toenemende interdependentie op regionaal en later nationaal niveau ging overigens gepaard met het verbreken en inperken van andere relaties, identificaties en afhankelijkheden. In de vroege middeleeuwen was er een sterk supraregionaal georiënteerde elite, die vaak contacten onderhield over langere afstanden. Deze banden werden dikwijls losser naarmate deze elite zich meer ging bemoeien en identificeren met plaats- en streekgenoten (Elias, 2001: 317-321). Processen van toenemende nationale integratie leidden ook tot het verbreken van relaties en identificaties en tot afnemende overeenkomsten in grensstreken. De toenemende verspreiding van een nationale standaardtaal leidde bijvoorbeeld tot de verdwijning van dialecten, die in grensstreken (bijvoorbeeld op de grens tussen Nederland en Duitsland of die tussen Duitsland en Denemarken) vaak geleidelijk in elkaar overliepen. Hierdoor kunnen inwoners van aangrenzende dorpen aan weerszijden van de grens die elkaar in vroeger eeuwen goed konden verstaan dat tegenwoordig niet meer.

kelketens, kranten. Deels uit praktische overwegingen: omdat het handig was, goed uitkwam met overheidsregelingen. Maar uiteindelijk: omdat nationale grenzen vanzelfsprekend waren geworden, de logische begrenzing van elke onderneming (Knippenberg & De Pater, 2002).

Instituties hebben een samenbindende én een normerende werking. Dit zie je goed in een van de krachtigste nationale instituties: het onderwijs. Het tekent de vanzelfsprekendheid van de natiestaat dat iedereen zijn kinderen inlevert bij deze institutie. Wat gebeurt in het onderwijs is de systematische overdracht van standaarden en praktijken binnen een nationaal kader. Onderwijs is centraal in de vorming van nationale habitus. Het reproduceert niet alleen, zoals sociologen zo vaak hebben laten zien, *ongelijkheid*, maar ook *gelijkheid*.

Dit institutionele niveau is vaak het verklaringkader in grootschalig vergelijkend onderzoek. Landen zijn dan in feite 'bundels' instituties. Maar instituties komen niet uit de lucht vallen. Ze ontstaan en veranderen in wisselwerking met elkaar en met – toch weer – bepaalde nationale tradities, conventies, gewoontes (cf. Lamont, 1992; Lamont & Thevenot, 2000).

Een derde proces speelt zich af binnen én buiten instituties: de verticale verspreiding van standaarden, smaken, praktijken. Vaak doen culturele verschijnselen zich eerst voor in maatschappelijke bovenlagen en verspreiden ze zich dan door een samenleving: *trickle down*, of zinkend cultuurgoed (Elias, 2001; Fallers, 1954; Simmel, 1905). Drijvende kracht achter dit proces is de overname van het gedrag van mensen met meer status. Deels door opwaartse aspiraties: de hoop hoger op te komen door het imiteren van prestigieuze stijlen en standaarden. Het komt ook voort uit statusangst en schaamte: mensen passen zich aan hoger geplaatsten aan om hen niet voor het hoofd te stoten (Elias, 2001; Mennell, 2007). Afwijkend gedrag of de verkeerde smaak is pijnlijk, en kan leiden tot uitsluiting en sancties.

Deze verticale aanpassing gaat niet altijd spontaan. Instituties – denk weer aan het onderwijs – zijn vehikels voor verticale overdracht. In de loop van de geschiedenis waren er ook regelmatig 'beschavingsoffensieven', waarbij de opvoeding van lagere klassen, minder bedeeden, vreemdelingen, gekoloniseerden en andere 'onbeschaafden' met enige kracht ter hand werd genomen (Mitzman, 1987).

De meeste standaarden voor goed gedrag en goede smaak – van het eten met mes en vork tot de waardering voor impressionistische kunst – hebben zich op deze manier verspreid: van boven naar beneden. Een simpel voorbeeld: vloerbedekking. Vroeger was een houten vloer een teken van armoede, en vloerbedekking voor de rijken. Vloerbedekking werd in de loop der tijd voor steeds meer mensen toegankelijk, en aantrekkelijk vanwege het aura van luxe en status. Inmiddels hebben yuppen allemaal een planken vloer, en wordt vloerbedekking ordinair of zelfs 'vies' gevonden.

Via deze processen van imitatie en aanpassing gaan mensen in een land steeds meer op elkaar lijken. In elk land zette de nationale elite de toon. Hierdoor weerspiegelt nationale habitus de dominante groep. In Nederland draagt de nationale habitus nog altijd het stempel van een burgerlijke bovenlaag: regenten en handelaars zonder adellijke titels of uitvoerige hoofse rituelen (Goudsblom, 1988; Kennedy, 1995; Wouters, 2008). Zelfs het Nederlandse hof voegde zich naar deze

burgerlijke mores, in plaats van andersom – en kenmerkt zich nog altijd door een relatief informele, burgerlijke en weinig glamoureuze stijl.

Het laatste proces dat leidt tot toenemende nationale gelijkheid is de ontwikkeling van nationaal wij-gevoel. In de regel is het zo dat mensen die op elkaar lijken zich met elkaar identificeren. En andersom: dat mensen gedrag overnemen van degenen met wie zij zich vereenzelvigen. Maar de relatie hiertussen is niet eenduidig. Mensen die op elkaar lijken identificeren zich niet zonder meer met elkaar – tot groot verdriet van aanhangers van marxisme, feminisme en andere emancipatiebewegingen. En nationaal gevoel is vaak ontstaan waar ‘objectieve’ overeenkomsten beperkt waren. De Verenigde Staten zijn een goed voorbeeld: een diverse natie met een weinig opdringerige staat – behalve waar het gaat om symbolen en rituelen die direct te maken hebben met nationaal gevoel: inburgeringsrituelen, het groeten van de vlag (Mennell, 2007).

Processen van nationale identificatie worden op verschillende manieren in gang gezet. Vaak gaan ze vanzelf samen met toenemende integratie. Nationalisme is ook van bovenaf bevorderd via ‘beschavingsoffensieven’, bijvoorbeeld om andere identificaties, zoals religieuze of regionale, te ontmoedigen (Tilly, 1994; Te Velde, 1992; Weber, 1977). Soms werd de liefde voor het land ook aangeboord door een nieuw opgekomen toonaangevende klasse – dit is wat volgens Elias gebeurde in Duitsland begin vorige eeuw (Elias, 2005). Benedict Anderson (1985) wees op het belang van media voor de vorming van ‘verbeelde gemeenschappen’. Nationaal wij-gevoel verbindt mensen die elkaar nooit allemaal persoonlijk kunnen kennen. Massamedia bieden hiervoor de symbolen, verhalen en rituelen. Nationalisme heeft zijn grootse vlucht genomen sinds de opkomst van de massamedia – van krant tot televisie.

Dus: hoe verklaren we dan de Nederlandse fiets – die ophoudt bij de grens? Een belangrijke reden voor de brede acceptatie van de fiets is dat Nederland een homogene en sterk geïntegreerde natie is, door de hogere middenklasse gedomineerd, met weinig machtsafstand tussen klassen. Daardoor is er weinig ostentatief statusvertoon; en van oudsher een zekere statuscompetitie door *conspicuous non-consumption*. De elite kon zich door de geringe afstand tot andere klassen weinig pronkgedrag permitteren. De afkeer van statusvertoon werd door lagere standen overgenomen. De fiets is een goedkoop, sober, simpel voertuig, waarbij de berijder al het werk zelf doet. Fietsen is ook nauwelijks te combineren met lichamelijke statusornamenten zoals stijlvolle kleding. En de fiets werd niet alleen het vervoermiddel van de middenstander of de arbeider die zich niet meer kon permitteren, maar ook van de hogere middenklasse en van de notabelen. Sterker nog: comfortabeler alternatieven als de brommer gelden als *déclassé*.

De fiets geeft distinctie via gewoonheid. De beelden van het fietsende koningshuis zijn dus een interessante reflectie van Nederlandse statuspolitiek. Daarnaast kregen deze beelden van ons ‘gewone’ koningshuis een sterke nationale symboolfunctie. Sowieso is de fiets een sterk nationaal symbool. Ook commerciële partijen, zoals Gazelle, met de beroemde reclameheld Piet Pelle, gebruikten de fiets al vroeg om te appelleren aan het Nederlandse wij-gevoel.

Natuurlijk waren er randvoorwaarden: compacte steden, plat land, geschikt klimaat. Maar belangrijker: in de loop van de tijd *ontstonden* steeds meer randvoorwaarden die fietsen ondersteunden. Er kwam een steeds dichter netwerk van instituties en conventies rondom de fiets, van stedenbouwkundige standaarden en juridische regelgeving tot een uitgaansleven georganiseerd rond fietsbare afstanden. De fiets beïnvloedde ook andere ontwikkelingen. Bijvoorbeeld: relatief weinig dikke mensen. En ik durf wel te beweren dat, als de fiets er niet was geweest, Amsterdam allang een echte metro had gehad, net als alle fatsoenlijke steden.

Maar het belangrijkste bij habitusvorming: deze associaties en achtergronden zijn voor Nederlandse fietsers goeddeels irrelevant. Er is een netwerk van gewoontes en gebruiken waarin iedereen meedoet, dat vanzelfsprekend wordt gevonden. Je neemt gewoon de fiets. Iedereen fietst. Je zou niet weten hoe het anders moet. In steden is de eenheid van afstand de fietsminuut, zelfs in de brochures van make-laars. De wordingsgeschiedenis is vergeten, want fietsen is een tweede natuur geworden.

Ik onderscheid dus vier mechanismen voor de vorming van nationale habitus: toenemende interdependentie, verdichting van interdependenties en stapeling van instituties, verticale verspreiding van standaarden en praktijken, en toenemende nationale identificaties. Zo gingen inwoners van hetzelfde land steeds meer op elkaar lijken, en namen contrasten met bewoners van buurlanden toe. Deze processen in de richting van 'meer nationale habitus' hebben ergens in de tweede helft van de vorige eeuw hun cumulatieve hoogtepunt bereikt. Sindsdien hebben zich in westerse landen parallelle processen voorgedaan in de richting van 'minder nationale habitus'. Dit maakt landenvergelijkend onderzoek in toenemende mate complex en problematisch.

Het eerste proces, van toenemende interdependentie, heeft zich in grote lijnen voortgezet. Waar dit eerst leidde tot meer nationale integratie van dorp naar regio naar natie –, betekent dit nu dat mensen steeds afhankelijker worden van mensen voorbij de landsgrenzen. Mondialisering betekent niet alleen groeiende onderlinge afhankelijkheid op transnationaal niveau, maar ook groter bewustzijn van mensen over de grens – dus meer wederzijdse afstemming (Guillén, 2001; De Swaan, 1994).

Door hetzelfde proces zijn ook instituties minder gebonden aan landsgrenzen. Nationale instituties krijgen meer concurrentie van transnationale instituties, en raken vervlochten met internationale netwerken. Hierdoor wordt het effect van verbondenheid en afhankelijkheid op nationaal niveau relatief kleiner – en zo vermindert ook het tweede proces (Wilterdink, 1993, 2000).

Aan de andere kant: ook met toenemende transnationale vervlechting blijven nationale instituties een belangrijk doorgeefluik, oriëntatiepunt, aanspreekpunt – juist ook voor internationale connecties (Guillén, 2001; Sassen, 2007). Dit zag ik in mijn onderzoek naar Amerikaanse televisie in Nederland, Frankrijk, Italië en Polen (Kuipers, in druk). Amerikaanse tv is bij uitstek het symbool van globalisering. Het hoofd van Bart Simpson zie je over de hele wereld op T-shirts, en

jongeren spiegelen zich wereldwijd aan *Friends*. Maar deze 'mondiale' cultuur heeft in elk land een eigen kleuring.

Televisie verving in de loop van de twintigste eeuw de krant als voornaamste vormer van nationale verbeelde gemeenschappen. Het bereik van, meestal door de staat beheerde, televisiezenders overlapte aanvankelijk nauwkeurig met de landsgrenzen. En zo keek het hele land tegelijkertijd naar hetzelfde. Maar via dit intens nationale medium kwam de wereld de huiskamers binnen: Amerikaanse en andere geïmporteerde programma's werden overal, zelfs in het communistische Polen, ingebed in het nationale televisieaanbod. Zo kreeg 'Amerikanisering' van de tv in elk land een eigen signatuur.

Nationale verschillen in het media- en culturele veld, het staatsbestel en de nationale habitus waren hierin zichtbaar. Het Franse protectionisme, centralisme en europeanisme contrasteert scherp – nog altijd – met de Nederlandse culturele openheid en gerichtheid op de vs. Maar dit Franse protectionisme was onvergelykbaar met het strakke Poolse regime, dat tot 1989 probeerde 'het Westen' buiten de deur te houden en nog steeds sterk nationaal gericht is. De gereguleerde openheid van Nederland is weer heel anders dan het ongemodereerde opendeurbeleid van Italië waarin Berlusconi zijn kans kon grijpen. Globalisering, een proces dat vaak wordt gelijkgesteld aan homogenisering, werkt in elk land anders uit.

Maar in alle landen reikten de blikken steeds verder over de grens, en raakten nationale media steeds meer ingebed in transnationale netwerken en instituties. Maar bleef nationale zenders betreffen, met een specifiek nationale kleuring. De Nederlandse commerciële verschillen nog altijd sterk van de Franse, Poolse en Italiaanse commerciële zenders, al hebben ze allemaal *CSI* – in sterk uiteenlopende vertalingen. Maar een volgende stap is in zicht. Bij dvd's en televisie via internet zijn nationale instituties zelfs niet nodig als poortwachter.

Het einde van de natiestaat is nog niet in zicht. Het zijn vaak juist nationale instituties die mondialisering binnenbrengen en vormgeven, waardoor 'het mondiale' in ieder land iets anders is. Maar toch komt steeds meer van buiten de landsgrenzen binnen. En zo is als kern van processen van habitusvorming 'het nationale' minder centraal dan het was.

Dan het derde proces: de verticale overdracht van standaarden en praktijken. Via trickle down – als gevolg van opwaartse aspiraties en aanpassing aan de standaarden van bovenlagen. En door institutionele overdracht van 'hoe het hoort' en 'wat waarde heeft'.

Hier is iets interessants aan de hand: dit proces is in de afgelopen decennia in veel westerse landen gestokt, of in elk geval vertraagd. Traditionele verticale overdracht heeft concurrentie gekregen van allerlei andere modi, media en richtingen van overdracht. Zowel boven als onder aan de maatschappelijke ladder bestaat weerstand tegen het idee dat sommige standaarden of praktijken beter of hoger zijn dan andere. Het idee van neerwaartse overdracht via gerichte ingrepen en beschavingsoffensieven is in diskrediet geraakt, in Nederland misschien meer dan elders.

In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw deed zich in veel landen een proces voor van sterke opwaartse mobiliteit. Dit leidde tot verbreding en democrati-

sering van smaken en stijlen (Coulangeon & Lemel, 2007; Van Eijk & Bargerman, 2004; Janssen, 2005; Warde, Wright & Gayo-Cal, 2007; Wouters, 2008). Zaken waar de elite zich verre van hield, die zij zelfs probeerde met wortel en tak uit te roeien, werden ineens bon ton. Spijkerbroeken, voetbal, praten met een accent, een voorliefde voor populaire cultuur. Vrouwen van stand met een broek aan. Ineens kon het allemaal. Deze nieuwe stijlen en standaarden verspreidden zich in opvallend hoog tempo door alle sociale lagen. Die snelle absorptie was wellicht mogelijk door de uitzonderlijk grote nationale integratie van deze periode – het hoogtepunt van de nationale habitus.

De standaarden van de maatschappelijke bovenlagen zijn sindsdien inclusiever, informeler en opener gebleven. In de cultuursociologie is veel geschreven over de opkomst van de ‘culturele omnivoor’ die zich niet onderscheidt door een verfijnde, exclusieve, hoogculturele smaak, maar juist door een brede, eclectische smaak met plaats voor hoge en – specifieke vormen van – populaire cultuur.⁸

Tegelijkertijd zien we sinds de jaren zestig een ontwikkeling die door Cas Wouters (1990, 2008) is aangeduid als ‘informalisering’. Dit proces hangt samen met individualisering en toenemend egalitarisme: meer ruimte om je leven vorm te geven zonder directe dwang van gemeenschap en instituties. Dit informele en egalitaire ethos verspreidde zich in hoog tempo van bovenaf – in alle westerse samenlevingen, maar met duidelijk nationale kleuring (Aupers et al., 2003; Halman et al., 2005; Houtman, 2008; Wouters, 2008). Deze nieuwe habitus is vaak omschreven in paradoxale termen: de dwang tot ongedwongenheid. ‘Jezelf zijn’ als norm. De verplichting te kiezen. Individuele authenticiteit als collectief ideaal. Ontplooiing als imperatief.

Bij dit nieuwe ethos hoort een grote gevoeligheid voor machtsverschil en superioriteitsgevoelens. Als iedereen ‘gelijk’ is en ‘zichzelf’, dan is dus niemand beter dan een ander. Je eigen stijl, smaak, standaard, gedrag, voorkeur boven die van een ander stellen hoort niet. Andere mensen vertellen wat ze moeten doen is helemaal ongemakkelijk. Dergelijk machtsvertoon roept onbehagen en verzet op. Hierdoor hapert de trickle down. Een informele, relativiserende, egalitaire elite is lastig te imiteren. Statusattributen zijn voor oningewijden lastig te herkennen, en worden bovendien in alle toonaarden ontkend. Van onderaf lijkt de dwang of de noodzaak zich aan te passen aan bovenlagen afgenomen. En het ongemak over statusverschil maakt bewuste overdracht – mensen opvoeden, beschaven, regels en normen bijbrengen – ingewikkelder, want waarop baseer je de autoriteit?

Wat betekent dit nu voor de vorming van een nationale habitus? De structuur van nationale samenlevingen was vroeger ongeveer een duidelijk afgebakend raster: gestratificeerd, met vrij scherpe buitengrenzen. Nu lijkt het eerder op een slordige

8 De term is gelanceerd door Richard Peterson (Peterson & Kern, 1996). Over bestaan, betekenis, implicaties van en nationale variaties in omnivorisme bestaat inmiddels een uitgebreide literatuur, zie bijvoorbeeld Coulangeon & Lemel (2007); Van Eijk (2000); Van Eijk & Bargerman (2004); Van Eijk & Knulst (2005); Warde, Wright & Gayo-Cal (2007, 2008). In deze literatuur heeft een duidelijke verschuiving plaatsgevonden: waar omnivorisme eerst in verband werd gebracht met toenemende gelijkheid en sociale mobiliteit is de aandacht steeds meer verschoven naar omnivorisme als een nieuwe vorm van distinctie en dus uitsluiting.

stapel borden. De verticale verhoudingen zijn rommelig en de buitengrenzen poreus, en de relatie tussen de verschillende lagen is soms wankel.⁹ Aan dit verdwijnen van de ouderwetse, verticale, patriarchale natie kleeft een risico: een groeiend verschil tussen sociale lagen.

Egalitarisme is niet hetzelfde als gelijkheid.¹⁰ Ongelijkheid is met het informele, egalitaire ethos niet verdwenen, maar wel steeds meer versluierd. Door de combinatie van gelijkheidsdenken en omfloerste statuspolitiek stokt een van de belangrijkste motoren van nationale habitusvorming: trickle down. Daardoor nemen verschillen tussen sociale groepen toe. Een gevolg is groeiende verwijdering tussen de maatschappelijke boven- en onderlagen.

9 Hiermee suggereer ik niet dat er tussen de verschillende sociale lagen of groepen helemaal geen uitwisseling of relatie meer is, of dat ze geheel op zichzelf staande culturele eenheden zijn geworden – niet een stapel borden, maar eerder een plank met zo hier en daar een kopje of een bord, elk met een ander fleurig motiefje. Een dergelijke maatschappijmodel lijkt bijvoorbeeld ten grondslag te liggen aan Maffesoli's boek (1996) over de 'tribalisering' van de samenleving, en lijkt geïmpliceerd in marketingonderzoek dat rapporteert over duidelijk gescheiden leefstijlgroepen met sterk uiteenlopende 'waardeoriëntaties'.

10 Het is wat verwarrend dat in het Nederlands 'gelijkheid' twee betekenissen heeft. Deze groeiende afstand, dus afnemende gelijkheid in zin van afnemende overeenkomstigheid, leidt niet zonder meer tot groeiende ongelijkheid in de zin van ongelijke toegang tot hulpbronnen. Sociale afstand, dus verschillen in cultuur of levensstijl en geringe uitwisseling of aanpassing over en weer, is niet hetzelfde als, en vertaalt zich ook niet automatisch naar, verschil in economische of sociale kansen en macht. De vraag onder welke omstandigheden sociale afstand en verschil zich omzetten in machtsverschil (en andersom) is een belangrijke kwestie die meer sociologisch onderzoek en analyse behoeft en verdient.

Overigens is het goed mogelijk (maar niet een vraag die centraal staat in deze lezing) dat de groeiende sociale afstand die ik hier beschrijf gepaard gaat met toename van economisch/sociale ongelijkheden. Sociale ongelijkheid neemt in (veel) moderne westerse samenlevingen na een lange periode van afname weer toe, ongeveer in de periode die ik hier ook beschrijf (Goesling, 2001). Toenemende globalisering – dus toenemende internationale interdependentie – wordt vaak aangewezen als oorzaak van die toenemende polarisering. Deze kwestie – zowel de vraag of ongelijkheid werkelijk toeneemt als de vraag of dit te wijten is aan mondialisering – is echter onderwerp van discussie onder economen en sociologen, zie bijvoorbeeld Brune & Garret (2005); Dollar (2005); Harjes (2007).

Ook voor de figuratiesociologie is dit een fundamentele kwestie, omdat Elias in *Het Civilisatieproces* stelde dat toenemende interdependentie en integratie leidt tot afnemende sociale ongelijkheden. Zowel Nico Wilterdink (1993, 2000) als Stephen Menell (2007) heeft gesuggereerd dat recente ontwikkelingen deze aanname van Elias (in elk geval deels) lijken te weerspreken. Volgens Wilterdink hangt de toenemende ongelijkheid op nationaal niveau direct samen met toenemende mondialisering: dit leidt tot afnemende interdependentie, en dus groeiende ongelijkheid, op het niveau van de natiestaat. Menell gaat nog een stap verder als hij schrijft dat Elias 'tended to associate longer chains of interdependence with a trend towards functional democratization – relatively more equal balances of power between people and groups – and with increasing mutual identification. This assumption may need to be qualified. For the greater part of human history, the lengthening of interdependencies went hand in hand with growing inequality (...); it was perhaps only within competing national states – the subject of Elias' study – that it led to a diminution of power differences – a tendency that is now undermined by globalization. Furthermore, it appears that the resulting identification may be asymmetrical. The American Dream appears to give rise to "upwards identification" by the less well off, but large parts of the better off do not reciprocate the identification' (Menell, 2007: 265).

Dit klinkt misschien onverwacht. Het afnemen van hiërarchische verhoudingen was toch een bevrijding van de beklemmende patriarchale verhoudingen van de ouderwetse natiestaat? Meer ruimte voor iedereen om de eigen standaarden te bepalen, en daarnaar te leven? Maar informele, egalitaire codes leiden tot subtiele vormen van uitsluiting. Want al zijn in principe alle smaken evenveel waard en is iedereen even informeel: de ene informaliteit is de andere niet. De informaliteit van een feestje vol academici, ook als het later wordt, er te veel wijn gedronken is en iemand – stijfjes, natuurlijk, en zelfbewust – een dansje waagt – is niet hetzelfde als de informaliteit van, zeg, een klas VMBO-ers.

Van onderaf, voor niet-ingewijden, is dit verschil moeilijk te lezen. Ook in lagere sociale milieus heeft men het adagium omarmd dat de ene smaak, standaard, praktijk of gewoonte niet beter is dan de andere. Op het oog is er weinig noodzaak tot aanpassing aan standaarden of stijlen van hoger geplaatsten: de machtsafstand lijkt klein, en de norm is 'jezelf zijn'. Hierdoor is er weinig schaamte of ongemak over de eigen standaarden.

Dit merkte ik tijdens mijn promotieonderzoek naar moppen. Ik vond grote klassenverschillen in gevoel voor humor (Kuipers, 2001, 2006b). Maar smaakonzekerheid of statusangst onder lager opgeleiden vond ik niet. Sterker nog, ze waren vaak nogal meewarig over die saaie en stijve hoger opgeleiden. Eerst dacht ik dat dit kwam doordat het ging om humor: een domein ver buiten het bereik van officiële richtlijnen en instituties. Maar een aantal onderzoeken verder denk ik dat dit een algemener verschijnsel is, ook buiten Nederland: noodzaak tot opwaartse aanpassing wordt vaak nauwelijks gevoeld. Mensen zijn tevreden met, zelfs trots op, hun eigen standaarden, stijlen en smaken. Ze laten zich niet zo makkelijk vertellen hoe het hoort.¹¹

Maar hiermee zijn statusverschillen niet verdwenen. Status wordt tegenwoordig op subtiele, bijna misleidende manieren gemarkeerd. Neem de omnivore smaak. Als de professor, de politicus, de dokter en de dominee ook van popmuziek, en zelfs van André Hazes¹² houden, dan lijkt het misschien alsof alles kan. Maar er zijn subtiele verschillen, waardoor je op de 'goede' en de 'verkeerde' manier van de 'juiste' of net de verkeerde populaire cultuur kunt houden. Zo blijven sociale grenzen in stand.

Op de hogere sporten van de maatschappelijke ladder hebben mensen vaak beter zicht op de maatschappelijke hiërarchie. Maar het ongemak over statusverschil en superioriteitsgevoelens maakt het nog altijd voelbare klassenverschil steeds ongemakkelijker. Zoals Joop Goudsblom (1998: 108) schreef: 'De mindere zijn was altijd al pijnlijk; nu wordt het ook nog pijnlijk de meerdere te zijn.' Het gevolg van dit ongemak is sociale vermijding.

De natiestaat, met al zijn paternalisme en hiërarchie, leidde tot wederzijdse aanpassing tussen sociale lagen. Daardoor groeide de identificatie: want op wie je

11 Dit wordt treffend geïllustreerd in een artikel van Marcel van den Haak over het (mislukte) tv-programma *Cultuurshake*. Zie Van den Haak (2009).

12 Stengs (2010) beschrijft hoe ook de volkse Hazes-fans sterk hechten aan hun eigen 'echte' stijl van fan-dom. Deze verschilt sterk, qua toon en *performance*, van de wat geïroniseerde en campy Hazes-liefde onder hoger opgeleiden, bijvoorbeeld op studentenverenigingen.

lijkt, die vind je aardiger. Zo bevorderde de natiestaat ook sociale solidariteit, verantwoordelijkheid en emancipatoire initiatieven.¹³ Omgekeerd leidt groeiend verschil tot groeiende afstand. Er zijn veel signalen, ook in mijn eigen onderzoek, die wijzen op een toenemende verwijdering tussen maatschappelijke boven- en onderlagen.¹⁴

Mondialisering versterkt dit proces. Sommige groepen, vooral de rijkere en hoger opgeleide Nederlanders, zijn steeds meer internationaal georiënteerd; terwijl anderen, veelal lager opgeleiden en minder gefortuneerden, nationaal en lokaal georiënteerd zijn.¹⁵ Zo ontstaat een kosmopolitische bovenlaag, die zich spiegelt aan de standaarden en praktijken van het transnationale veld. Hier vindt wel trickle down plaats – van ‘boven’ naar ‘beneden’ betekent op mondiaal niveau vaak: vanuit het ‘centrum’ naar de buitengewesten (cf. Kuipers & De Kloet, 2009).

Neem taalpolitiek, van oudsher het unieke domein van de natiestaat. Overal in Europa, in Nederland sterker dan in de meeste andere landen, wordt Engels

13 Het egalitaire en individualistische ethos heeft een duidelijke *Wahlverwandtschaft* met de idee van een meritocratie. Michael Young (1994), de bedenker van het woord ‘meritocratie’ (overigens als satire en kritiek), beschreef al hoe een ideologie van bestuur op basis van verdienste, ondanks de implicatie van emancipatie en gelijke kansen, zou leiden tot groeiende sociale afstand. De meritocratische ideologie legitimeert deze afstand bovendien nog. En zo draagt egalitaire ideologie het risico in zich van sociale afstand en afnemende identificatie tussen sociale lagen.

14 Zie bijvoorbeeld het onderzoek van Peter Achterberg, Dick Houtman en collega’s (Achterberg, 2008; Houtman, 2008; Houtman, Achterberg & Derks, 2008) naar de groeiende tweedeling in politieke overtuigingen in westerse landen op basis van ‘culturele factoren’. De resultaten van de Nederlandse verkiezingen, twee dagen voor deze oratie, op 9 juni 2010 (de grootste survey van Nederland), zijn ook vaak geïnterpreteerd als een teken van groeiende afstand tussen meer lokaal en nationaal georiënteerde kiezers, die bijvoorbeeld stemmen op de PVV maar ook wel op de SP of het CDA, en meer kosmopolitisch georiënteerde kiezers met een voorkeur voor vooral D66 en GroenLinks. Deze tweedeling is weliswaar gerelateerd is aan opleidingsniveau en inkomen, maar valt daar zeker niet volledig mee samen – er zijn rijke hoger opgeleide lokalen en arme lager opgeleide kosmopolieten.

15 ‘Kosmopolitisme’ staat, mede als gevolg van toenemende mondialisering, volop in de belangstelling van academici en beleidsmakers (Florida, 2002; Vertovec & Cohen, 2002; Yeoh, 2004). Een groot deel van de (academische) discussie ziet kosmopolitisme als een normatief/ethische categorie, bijvoorbeeld als nieuwe vorm van burgerschap in tijden van mondialisering, een nieuwe post-nationale vorm van sociologie (cf. Beck & Sznaider, 2010). Een kleinere, wat mij betreft veelbelovender stroming gebruikt het begrip in meer neutraal-analytische zin. Het onderscheid tussen ‘lokalen’ en ‘kosmopolieten’ duidt dan op dat tussen mensen die overwegend bindingen onderhouden op lokaal niveau en mensen wier bindingen, relaties en identificaties zich uitstrekken over grotere, ook transnationale geografische afstanden (zie Hannerz, 1990; Calhoun, 2002; Kuipers & De Kloet, 2009; Woodward et al., 2008). Deze laatste groep is in de afgelopen decennia wereldwijd sterk in belang en omvang toegenomen. ‘Kosmopolitisme’ in deze opvatting is ook een nieuwe kapitaalvorm, of machtsbron, die tot uiting komt in transnationale bindingen, maar ook in kennis van verschillende culturele stijlen en talen en diversiteit in sociale netwerken (cf. Weenink, 2007, 2008).

Deze conceptualisering van kosmopolitisme als kapitaalvorm sluit nauw aan bij de literatuur over cultureel omnivorisme (Lizardo, 2005). De omnivore smaak impliceert een brede, eclectische en tolerante stijl, en het vermogen om sterk uiteenlopende culturele vormen van verschillende herkomst te waarderen. Bryson typeerde de omnivore smaak zelfs als uiting van ‘multicultureel kapitaal’ (Bryson, 1996). Echter, ook Bryson wees op de uitsluitende kanten van deze omnivore smaak: mensen met veel multicultureel kapitaal waarderen veel muzikale stijlen, maar sommige wijzen ze ook nadrukkelijk af.

steeds meer de universitaire voertaal. Dit is een aanpassing van naar boven kijkende nationale elites aan transnationale standaarden (cf. De Swaan, 2002). Maar binnenslands vergroot het sociale afstand. Stelt u zich voor dat ik mijn oratie had uitgesproken in het Engels – over tien jaar vast de standaard. Dat zou weliswaar heel kosmopolitisch zijn, maar ook een krachtig signaal naar autochtone Nederlanders die het Engels misschien niet allemaal machtig zijn – ouderen, lager opgeleiden. En naar de migranten die nu onder hoge druk staan om een taal te leren die door de elite steeds meer wordt afgeschreven.

Dan het vierde proces: de vorming van nationale habitus door productie van nationaal wij-gevoel. Door groeiende diversiteit en sociale afstand dreigen de symbolen, verhalen en rituelen die de natie samenbinden hun vanzelfsprekendheid te verliezen. Zoals ik hier betoog: dit komt niet alleen door migratie en mondialisering, maar ook door interne ontwikkelingen. De zorg over het verlies van nationale identiteit heeft overal in Europa geleid tot verhitte debatten.

Nationaal wij-gevoel is vaak een bijeffect van nationale integratie. Maar zoals gezegd: objectieve overeenkomst en identificatie hangen niet automatisch samen. Ik noemde al de vs, een diverse samenleving vanwege de geschiedenis van migratie, maar ook doordat nooit één elite daar de nationale standaard heeft kunnen zetten (Mennell, 2007). Dankzij sterke nationale verhalen, rituelen en symbolen – die door Europeanen vaak wat spottend worden bekeken – is er wel veel nationale binding. Juist de verhitte Europese debatten, hoewel schril van toon, duiden ook op vernieuwing. Een zoektocht naar nieuwe symbolen, rituelen en verhalen, nu vanzelfsprekende oriëntatiepunten aan de bovenkant van de samenleving zijn weggevallen.

Het informele, egalitaire ethos stelt nieuwe, ingewikkelde eisen aan nationale symboliek. Het hele idee van nationalisme – toch een uiting van groepssuperioriteit – ligt gevoelig, en wordt door de kosmopolitische klasse het liefst ontkend of weggemoffeld. Informalisering stelt de dragers van nationale symboliek, de vertellers van het nationale verhaal, voor een ingewikkelde opgave: de gelijktijdige verpersoonlijking van individuele status én groepssuperioriteit, en dat op een manier die authentiek, informeel en egalitair is. Zo kregen we naast een fietsende koningin een principieel stropdasloze prins-gemaal en een hossende en sportminnende kroonprins. Maar ook een premier die van raceauto's houdt en sms't met Jan Smit; een vicepremier die fan is van jarentachtigkitschband Spandau Ballet; en een Europese president die gedichtjes schrijft en supporter is van Anderlecht.

Culturele democratisering biedt ook nieuwe mogelijkheden voor nationale binding. Liesbet van Zoonen (2005) liet zien dat populaire cultuur, nu deze in alle lagen van de bevolking wordt geconsumeerd, kan fungeren als vehikel voor burgerschap. Nu sport salonfähig is heeft ook voetbal groot potentieel als nationaal bindmiddel – het verenigt hoger en lager opgeleiden, mannen én vrouwen. Op elkaar lijken is niet de enige bron van identificatie; eeuwenoud gedeeld cultuurgoed niet de enige weg naar herkenning. Maar dat wisten ze in migratiesamenlevingen natuurlijk allang.

De processen die maken dat de inwoners van een land op elkaar lijken zijn zeker niet verdwenen. Ze zijn wel zwakker geworden, en hebben meer competitie gekregen van andere sociale processen. Het gevolg: groeiende diversiteit binnen landen. Met het losser worden van het ordelijke hiërarchische raster van de natiestaat nemen sociale variaties toe. Tegelijkertijd gaan mensen in verschillende landen vaak meer op elkaar lijken. Het resultaat: steeds minder dingen die écht ophouden bij de grens – zoals de Nederlandse fiets.

Dit brengt mij terug bij de vraag van het begin. Wat vergelijken we nu als we landen vergelijken? Ik heb hier betoogd dat, ten eerste, deze vraag te weinig wordt gesteld in vergelijkend sociaalwetenschappelijk onderzoek. En ten tweede, dat vergelijkingen tussen landen ingewikkelder worden doordat inwoners van hetzelfde land steeds minder gemeen hebben. De vraag naar ontstaan en voortbestaan van 'nationale habitus' is niet alleen een methodologische kwestie. Het is ook een conceptueel en theoretisch probleem. En: een politiek en moreel vraagstuk. De natiestaat, met al zijn paternalisme, hiërarchische verhoudingen en gesloten buitengrenzen, is ook vehikel voor solidariteit, culturele en sociale overdracht, verheffing en emancipatie.

Laat ik beginnen bij het methodologische en conceptuele probleem: Hoe moeten we nu onderzoek doen? Land kan niet meer de vanzelfsprekende eenheid van analyse zijn – niet in studies in één land, maar ook niet in vergelijkende studies. De rol van het nationale is steeds meer een empirische vraag – afhankelijk van waar het onderzoek over gaat, en in welk land of welke landen het zich afspeelt. Sommige landen zijn 'nationaler', meer naar binnen gericht, homogener of geïntegreerder dan andere.

Naast nationaal gebonden en landenvergelijkend onderzoek is ook meer, en beter, onderzoek nodig naar het transnationale: naar de verschijnselen en processen die zich voordoen in verschillende landen. Vooral in de antropologie en de mediastudies is hier de afgelopen decennia belangrijk werk verricht.¹⁶ Zulk transnationaal onderzoek begint bij een veld, een groep, een verschijnsel, een institutie en volgt deze door verschillende landen en institutionele settings.

Mijn onderzoek naar Amerikaanse televisieprogramma's is door die aanpak geïnspireerd. Ook mijn nieuwe project, naar standaarden voor schoonheid in de transnationale modellenwereld, is zo opgezet.¹⁷ Deze projecten hebben een sterk proceskarakter. Om het transnationale op het spoor te komen en te vatten traceer ik veranderingen en afhankelijkheden door velden heen. Zulk onderzoek kan niet statisch of atomistisch zijn: het transnationale draait om vervlechting, verandering, wederzijdse aanpassing.

De groeiende diversiteit, hapering van neerwaartse overdracht en het losser worden van het raster van de natiestaat roepen een tweede vraag op: hoe vindt sociale en culturele overdracht tegenwoordig plaats? Aan wie spiegelen mensen zich? Tegen wie zetten ze zich af? Waar halen mensen *dan* hun smaken, stijlen, standaarden vandaan? Niet, zoals het egalitaire ethos ons voorhoudt, uit 'onself'. Er

16 Zie bijvoorbeeld Appadurai (1996); Hannerz (1996, 2003); Lash & Lury (2007); Marcus (1995); Wimmer & Glick-Schiller (2002). Voor een uitvoeriger overzicht zie Kuipers & De Kloet (2009).

17 Zie http://www.giselinde.nl/erc_abstract.pdf.

is meer variatie dan vroeger, maar onze kaders komen nog altijd uit onze sociale omgeving.

Het simpele, maar krachtige mechanisme van verticale verspreiding heeft nu concurrentie van allerlei andere soorten overdracht – in allerlei richtingen, op allerlei manieren. En: via allerlei media. Media spelen in sociale overdracht een steeds centralere rol. Van krant en televisie tot games en internet, ze zijn een belangrijke bron van expressie en identificatie, cohesie en uitsluiting, oriëntatie en misleiding. De gevestigde sociale wetenschappen hebben de studie van media gedelegeerd aan nieuwe gespecialiseerde studies. Een beetje opgelucht, leek het wel, dat zij zich daarmee niet hoefden te bemoeien. Maar de media zijn veel te belangrijk om aan mediastudies en communicatiewetenschap over te laten. Ze hebben zich genesteld in het hart van alle processen die sociale wetenschappers bezighouden, en verdienen dus een centrale plaats in sociaalwetenschappelijk onderzoek en onderwijs.

De media zijn belangrijk als oriëntatiepunt bij de vorming van stijlen, smaken en standaarden. Zij vormen een bron voor opwaartse aspiraties en imitatie; voor neerwaartse superioriteitsgevoelens; voor verzet en voor distinctie. Mijn eigen onderzoek naar transnationale media – televisie, internet, film, de modellenindustrie – richt zich vooral op processen van smaakvorming en -overdracht in het transnationale veld. Hoe worden standaarden voor ‘grappig’ en ‘mooi’ in de media gemaakt en verspreid? Hoe werkt dit in verschillende landen en settings? Verpakt in transnationale populaire cultuur zitten noties van smaak en stijl, maar ook ideeën over wat goed is. Hoe het hoort. Wat een goede persoon is. Wat waarde heeft.

Maar er zijn belangrijke verschillen tussen overdracht via media en traditionele vormen van overdracht. Smaakoverdracht via media is virtueel, en grotendeels eenrichtingsverkeer. Media geven aanknopingspunten voor imitatie, distinctie en verzet, maar zonder het gelijktijdige proces van wederzijdse aanpassing dat hoort bij gewone, ongemedieerde interactie. Een tweede verschil is de fragmentatie van de media (Ang, 1996). Het enorme media-aanbod biedt een grote variëteit aan standaarden waarin mensen hun weg moeten zoeken – en waarin vele ‘bovens’ zijn, en ook vele ‘benedens’.

Bovendien is de medialogica primair publieksgericht: geef de mensen wat ze willen. Hierdoor zit in mediaoverdracht een ingewikkelde *loop*. Je ziet vaak geen mensen die doen wat ze denken dat goed of mooi of juist is, maar mensen die doen wat ze denken dat *anderen* goed, mooi of juist vinden. In dagelijkse interactie komt dit ook voor – zeker bij zakelijke en commerciële interacties –, maar is het minder gebruikelijk en moeilijker consequent vol te houden. Mensen die werken in de media maken vaak opvallend verschil tussen hun eigen standaarden en die van hun publiek. Maar toch dragen ze hiermee ook standaarden over.

Dit brengt me bij de derde en laatste vraag die deze analyse oproept: Hoe hangen deze nieuwe patronen van culturele en sociale overdracht samen met sociale ongelijkheid? Afstanden tussen sociale klassen nemen in veel westerse landen toe. Meer diverse patronen van overdracht, informelere en meer egalitaire normen en afnemende invloed van de natiestaat creëren nieuwe machtsbronnen, en nieuwe vormen van ongelijkheid.

Ongelijkheid is voor mij het belangrijkste sociologische prisma. Alle sociale verschijnselen worden begrijpelijker via de vraag hoe ze samenhangen met ongelijke toegang tot hulpbronnen. Sociale ongelijkheid betekent niet alleen conflict, uitsluiting of 'symbolisch geweld'. We zagen hier dat ongelijkheid productief kan zijn: een bron van sociale dynamiek en vernieuwing. Ongelijkheid kan zelfs – het klinkt bijna onmogelijk in onze egalitaire tijden – een bron zijn van samenhang, verheffing en verantwoordelijkheidsgevoel, paternalistische deugden die uit de tijd lijken.

De sociale processen die ik hier schetste leiden tot 'minder nationale habitus', maar ook tot nieuwe vormen van ongelijkheid. Een nieuwe sociale tweedeling tekent zich af, langs een breuklijn dwars door het idee van de natiestaat. De groeiende afstand tussen hoger en lager opgeleiden markeert ook een steeds belangrijker wordende grens tussen nationaal georiënteerde 'lokalen' en internationaal georiënteerde kosmopolieten (Hannerz, 1990). Deze laatste groep heeft zich het informele en egalitaire ethos het meest eigen gemaakt, en kijkt vaak neer op het nationale. Het is deze groep die tussen landen het meest op elkaar lijkt, die het sterkst verwijderd is geraakt van de 'nationale habitus'.

En: om deze nieuwe kosmopolitische 'creatieve klasse' te lokken leggen steeds meer steden uitgebreide netwerken aan van *fietspaden*. Van Parijs tot Toronto, van Rome tot Krakow en van Boston tot Beijing worden *bicycle sharing*-programma's opgestart – de 21ste-eeuwse versie van het wittefietsenplan.

Want het internationale symbool, de gedeelde hobby en een belangrijk politiek-sociaal project van deze kosmopolitische, groene, egalitaire en o zo informele klasse? Dat is het symbool voor status-zonder-opsmuk, macht die niet wil weten dat ze macht is, dat we in Nederland allang kennen. De fiets.

Literatuur

- Achterberg, P. (2006). Class voting in the New Political Culture. Economic, Cultural and Environmental Voting in 20 Western Countries. *International Sociology* 21(2): 237-261.
- Anderson, B. (1985). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York: Verso.
- Ang, Ien (1996). *Living Room Wars. Rethinking Media Audiences for a Postmodern World*. Londen: Routledge.
- Aupers, S., D. Houtman & I. van der Tak (2003). 'Gewoon worden wie je bent.' Over authenticiteit en anti-institutionalisme. *Sociologische Gids* 50(2): 203-233.
- Appadurai, A. (1996). *Modernity at Large*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bassett, D., J. Pucher, R. Buehler, D. Thompson & S. Crouter (2008). Walking, Cycling, and Obesity Rates in Europe, North America, and Australia. *Journal of Physical Activity and Health* 5: 795-814.
- Beck, U. & N. Sznaider (2010). Unpacking Cosmopolitanism for the Social Sciences. A Research Agenda. *British Journal of Sociology* 61 (s1): 381-403.
- Bourdieu, P. (1989). *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam: Van Gennep.
- Bourdieu, P. (1979). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Brune, N. & G. Garrett (2005). The Globalization Rorschach Test. *International Economic Integration, Inequality, and the Role of Government. Annual Review of Political Science* 8: 399-423.
- Bryson, B. (1996). 'Anything but Heavy Metal...' Symbolic Exclusion and Musical Dislikes. *American Sociological Review* 61(5): 884-899.
- Calhoun, C. (2002). The Class Consciousness of Frequent Travellers. Towards a Critique of Actually Existing Cosmopolitanism. In S. Vertovec & R. Cohen (red.), *Conceiving Cosmopolitanism. Theory, Context & Practice* (pp. 86-109). Oxford: Oxford University Press.
- Coulangeon, P. & Y. Lemel (2007). Is 'Distinction' really outdated? Questioning the Meaning of the Omnivorization of Musical Taste in Contemporary France. *Poetics* 35 (2/3): 93-111.
- Dollar, D. (2005). Globalization, Poverty, and Inequality. *The World Bank Research Observer* 20(2): 145-175.
- Durkheim, E. ([1897] 1979). *Le suicide. Etude de sociologie*. Parijs: Presses universitaires de France.
- Elias, N. ([1939] 2001). *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. Amsterdam: Boom.
- Elias, N. ([1989] 2003). *Studies over de Duitsers. Machtstrijd en habitusontwikkeling in de negentiende en twintigste eeuw*. Amsterdam: Boom..
- Eijck, K. van (2000). Social Differentiation in Musical Taste Patterns. *Social Forces* 79(3): 1163-1185.
- Eijck, K. van & B. Bargeman (2004). The Changing Impact of Social Background on Lifestyle. 'Culturalization' instead of Individualization? *Poetics* 32(6): 447-469.
- Eijck, K. van & W. Knulst (2005). No More Need for Snobbism. Highbrow Cultural Participation in a Taste Democracy. *European Sociological Review* 21(5): 513-528.
- Fallers, L.A. (1954). A Note on the "Trickle Effect". *Public Opinion Quarterly* 18(3): 314-321.
- Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.
- Goesling, B. (2001). Changing Income Inequalities within and between Nations: New Evidence. *American Sociological Review* 66(5): 745-761.
- Goudsblom, J. (1988). De Nederlandse samenleving in ontwikkelingsperspectief. In *Taal en sociale werkelijkheid* (pp. 30-68). Amsterdam: Meulenhoff.
- Goudsblom, J. (1997). *Het regime van de tijd*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Goudsblom, J. (1998). *Reserves*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Guillén, M. (2001). Is Globalization Civilizing, Destructive, or Feeble? A Critique of Five Key Debates in the Social Science Literature. *Annual Review of Sociology* 27: 235-260.
- Haak, M. van den (2009). 'Cultuurbarbaren, welkom!' Het verheffingsdiscours in het tv-programma Cultuurshake. In M. Aerts & M. van den Haak (red.), *Popvirus. Popularisering van religie en cultuur* (pp.103-124). Amsterdam: Aksant.
- Halman, L., R. Luijkx & M. van Zundert (2005). *Atlas of European Values*. Leiden: Brill.
- Hannerz, U. (1990). Cosmopolitans and Locals in World Culture. *Theory, Culture & Society* 7: 237-251.
- Hannerz, U. (1996). *Transnational Connections*. Londen: Routledge.
- Hannerz, U. (2003). Being there... and there... and there! Reflections on Multi-sited Ethnography. *Ethnography* 4(2): 201-216.
- Harjes, T. (2007). *Globalization and Income Inequality. A European Perspective (IMF Working Paper)*. New York: International Monetary Fund.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences. Comparing Behaviors, Institutions, and Organizations across Nations* [2e herziene druk]. Thousand Oaks: SAGE.
- Hoogenboom, M. (2004). *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland*. Amsterdam: Boom.

- Houtman, D. (2008). *Op jacht naar de echte werkelijkheid*. Amsterdam: AUP.
- Houtman, D., P. Achterberg & A. Derks (2008). *Farewell to the Leftist Working Class*. New Brunswick: Transaction.
- Janssen, S. (2005). Het soortelijk gewicht van kunst in een open samenleving. *Sociologie* 1(3): 292-315.
- Janssen, S., G. Kuipers & M. Verboord (2008). Cultural globalization and arts journalism. The international orientation of arts and culture coverage in American, Dutch, French, and German newspapers, 1955-2005. *American Sociological Review* 73(5): 719-740.
- Kennedy, J. (1995). *Nieuw Babylon in aanbouw*. Amsterdam: Boom.
- Knippenberg, H. & B. de Pater (2005). *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Amsterdam: SUN.
- Kloet, J. de & G. Kuipers (2007). Spirituality and fan culture around the The Lord of the Rings trilogy. *Fabula Journal of Folktale Research* 48(3/4): 300-319.
- Kuipers, G. (2001). *Goede humor, slechte smaak. Nederlanders over moppen*. Amsterdam: Boom.
- Kuipers, G. (2006a). *Good Humor, Bad Taste. A Sociology of the Joke*. Berlijn/New York: Mouton de Gruyter.
- Kuipers, G. (2006b). Television and taste hierarchy. The case of Dutch television comedy. *Media, Culture and Society* 28(3): 359-378.
- Kuipers, G. (2008). De vs in Europese huiskamers. Nationale medialandschappen en Amerikaanse televisieprogramma's in vier Europese landen. *Sociologie* 4(2/3): 68-88
- Kuipers, G. (in druk). Cultural globalization as the emergence of a transnational cultural field. Transnational television and national media landscapes in four European countries. Te verschijnen in *American Behavioral Scientist*.
- Kuipers, G. & J. de Kloet (2009). Banal cosmopolitanism and The Lord of the Rings. The limited role of national differences in global media consumption. *Poetics* 37(2): 99-118
- Lamont, M. (1992). *Money, Morals and Manners*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lamont, M. & L. Thevenot (2000) (red.). *Rethinking Comparative Cultural Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lash, S. & C. Lury (2007). *Global Culture Industry. The Mediation of Things*. Cambridge: Polity.
- Lechner, F. (2007). *The Netherlands. Globalization and National Identity*. Londen: Taylor & Francis.
- Lizardo, O. (2005). Can Cultural Capital Theory be reconsidered in the Light of World Polity Institutionalism? Evidence from Spain. *Poetics* 33(2): 81-110.
- Maffesoli, M. (1996). *Time of the Tribes. The Decline of Individualism in Mass Society*. Londen: SAGE.
- Marcus, G. (1995). Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* 24: 95-117.
- McSweeney, B. (2002). A Triumph of Faith – a Failure of Analysis. Hofstede's Model of National Cultural Differences and Their Consequences. *Human Relations* 55: 89-118.
- Mennell, S. (2007). *The American Civilizing Process*. Cambridge: Polity.
- Mitzman, A. (1987). The Civilizing Offensive. Mentalities, High Culture and Individual Psyches. *Journal of Social History* 20(4): 663-68.
- Petersen, R. & R. Kern (1996). Changing Highbrow Taste. From Snob to Omnivore. *American Sociological Review* 61: 900-07.
- Saramago, J. (2006). *Het verzuim van de dood*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Sassen, S. (2007). *Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages*. Princeton: Princeton University Press.

- Simmel, G. (1905). *Philosophie der Mode*. Berlijn: Pan.
- Swaan, A. de (1989). *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Swaan, A. de (1994). Identificatie in uitdijende kring. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 20(3): 6-24.
- Swaan, A. de (2002). *Woorden van de wereld: het mondiale talenstelsel*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Steinmetz, G. (1999). Culture and the State. In G. Steinmetz (red.), *State/Culture. State Formation after the Cultural Turn* (pp. 1-50). Ithaca: Cornell University Press.
- Tilly, C. (1992). *Coercion, Capital and European States AD 990-1990*. Malden: Blackwell.
- Tilly, C. (1994). States and Nationalism in Europe, 1492-1992. *Theory and Society* 23(1): 131-146.
- Veenhoven, R. (1990). Quality-of-Life in Individualistic Society. A Comparison of 43 Nations in the Early 1990's. *Social Indicators Research* 48 (2): 157-186.
- Veenhoven, R. (2006). Rising happiness in nations, 1946-2004. A reply to Easterlin. *Social Indicators Research* 79: 421-436.
- Velde, H. te (1992). *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*. Den Haag: Sdu.
- Vertovec, S. & R. Cohen (2002). Introduction: Conceiving Cosmopolitanism. In S. Vertovec & R. Cohen (red.), *Conceiving Cosmopolitanism. Theory, Context & Practice* (pp. 1-24). Oxford: Oxford University Press.
- Warde, A., D. Wright & M. Gayo-Cal (2007). Understanding Cultural Omnivorousness. Or, the Myth of the Cultural Omnivore. *Cultural Sociology* 1(2): 143-164.
- Warde, A., D. Wright & M. Gayo-Cal (2008). The Omnivorous Orientation in the UK. *Poetics* 36(2/3): 148-165.
- Weber, E. (1977). *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France*. Londen: Chatto and Windus.
- Weber, M. ([1920] 1972). *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tuebingen: Mohr.
- Weenink, D. (2007). Cosmopolitan and Established Resources in the Education Arena. *International Sociology* 22(4): 492-516.
- Weenink, D. (2008). Cosmopolitanism as Form of Capital: Parents Preparing their Children for a Globalizing World. *Sociology* 22(6): 1089-1106.
- Wimmer, A. & N. Glick-Schiller (2002). Methodological Nationalism and Beyond. Nation-state Building, Migration, and the Social Sciences. *Global Networks* 2(4): 301-334.
- Wilterdink, N. (1993). Ongelijkheid en interdependentie. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 20(2): 3-42.
- Wilterdink, N. (1994). Images of National Character. *Society* 32(1): 43-51.
- Wilterdink, N. (2000). The Internationalization of Capital and Trends in Income Inequality in Western Societies. In D. Kalb, M. van der Land, R. Staring, B. van Steenberghe & N. Wilterdink (red.), *The Ends of Globalization. Bringing Society Back In* (pp. 187-202). Lanham: Rowman & Littlefield.
- Woodward, I., Z. Skrbis & C. Bean (2008). Attitudes towards globalization and cosmopolitanism. Cultural diversity, personal consumption and the national economy. *British Journal of Sociology* 59(2): 207-226.
- Wouters, C. (1990). *Van minnen en sterven. Omgangsvormen rond seks en dood in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker.
- World Bank (2010). World Databank. Health Nutrition and Population Statistics. <http://data.worldbank.org/data-catalog/health-nutrition-population-statistics>. Geraadpleegd 26 mei 2010.

- World Health Organization (2010). Suicide Prevention. Country Reports and Charts Available. http://www.who.int/mental_health/prevention/suicide/country_reports/en/index.html. Geraadpleegd 22 mei 2010.
- Wouters, C. (2008). *Informalising. Manieren en emoties sinds 1890*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Yeoh, B. (2004). Cosmopolitanism and its Exclusions in Singapore. *Urban Studies* 41(12): 2431-2445.
- Young, M. ([1958] 1994). *The Rise of the Meritocracy*. New Brunswick: Transaction.
- Zoonen, Liesbet van (2005). *Entertaining the Citizen. When Politics and Popular Culture Converge*. Lanham: Rowman and Littlefield.